

Kharazmi University

Biannual Journal of
Metaphysical Investigations,
Vol.3, No. 6, Autumn & Winter 2022-2023

Skeptical Theism and the Problem of Covid-19 Evil¹

Zolfaghar Naseri ²

Abstract

At the end of the era when modern man claims superiority and authenticity and denies everything he does not understand or thinks he does not exist and sees himself as unrivaled in the field of existence and knowledge, a tiny creature called coronavirus cleverly challenges his entire existence. This article is concerned with the occurrence and spread of Covid-19 and its new variants as well as its unfortunate consequences in the world in the form of the problem of Covid-19. In this article, from the perspective of the skeptical theism, as an answer to the problem of evil, we will examine how this approach responds to the problem of Covid-19, and on the other hand, how the peculiar characteristics of this virus can strengthen the claim of skeptical theism.

Keyword: The Problem of Evil, Skeptical Theism, Covid-19 Evil, Modern Man, Man's Cognitive Deficiency.

Introduction

In the era of human scientific domination, a viral epidemic like Covid-19 challenged the entire existence as well as medical and therapeutic expertise of modern man. They threatened the global economy and shut down educational systems and human gatherings. In the meantime, despite having the best virology laboratories and the most advanced medical equipment, and having the highest rate of social welfare and health facilities, Western countries proved their inefficiency in practice. For this reason, many people

---

¹ . **Research Paper**, Received: 10/11/2022; Confirmed: 20/12/2022.

² . PhD in Philosophy of Religion and Researcher at Islamic Sciences and Culture Academy, Qom, Iran (znsadr@gmail.com).

lost their lives due to this dangerous disease, and this human disaster caused many problems for humankind, which caused the occurrence of this disease, followed by the problem of the Covid-19 evil and its justification for many thinkers. In this article, we provide an answer to the problem of Covid-19 evil and strengthen the claim of "skeptical theism" by emphasizing the "cognitive deficiency of man" on the one hand and the "unknowability of God" on the other hand. In this article, we first discussed different versions of the problem of evil, i.e. (a) the theoretical problem of evil and (b) the existential problem of evil, and then the way of facing the problem of evil. We also have discussed the problem of Covid-19 evil in the form of the following argument. This argument can be formulated as follows:

- (1) According to the claim of theists, there is an all-knowing, omnipotent and benevolent God;
- (2) Covid-19, as a terrible global evil, kills thousands of victims every day and causes millions of people to suffer in excruciating ways;
- (3) The omniscient, omnipotent and benevolent God has no valid reason to justify the occurrence of such a terrible evil in human life;
- (4) God with such absolute attributes cannot exist.

In response to this problem, this article focuses on the response by the skeptical theism. Our concern in this article is to highlight the role of the Covid-19 in revealing the cognitive deficiency and inability of humans to accurately analyze the problem of evil and the need to avoid definite conclusions about atheism. Those who belong to this intellectual current believe that limitations of man's cognitive powers put him in a situation of serious epistemological separation from God, such that if one does not understand God's reason for prescribing evil, he is not epistemologically entitled to conclude that God does not have a reason for prescribing evil (even if it seems unreasonable). In one sense, skeptical theism is derived from negative theology in traditional theology, which emphasizes the unknowability of God's essence, actions, and intentions. Of course, in addition to this, skeptical theism underscores human cognitive deficiency. In response to the problem of Covid-19 evil, on the one hand, skeptical theism emphasizes the inability of humans to understand God's reasons for the occurrence of Covid-19 in the world, and on the other hand, it highlights the unrecognizability of God, the creator of man and existence. At the end, we discuss some of the epistemic benefits of the Covid-19 epidemic, which corroborate the claims of skeptical theism.

Conclusions

With the spread of Covid-19 and its new variants, modern man was drawn to a serious challenge, which once again raised the problem of evil, this time in the form of the problem of Covid-19 evil in the rumors of people and the minds of philosophers of religion. The problem of Covid-19 is raised as follows: due to the difficulties of caused by the Covid-19 epidemic, there is probably no justifying reason for the occurrence and spread of this deadly disease; Therefore, apparently, there is no omnipotent and benevolent God. Otherwise, He would have prevented this terrible evil. In this article, an attempt is made to strengthen the skeptical theistic answer to this problem. This theological current, the first traces of which are found in religious texts, emphasizes the cognitive deficiency of man as well as the existential distance between the creator and creatures and its epistemic tools. It warns people against making hasty judgments about atheism and issuing definitive judgments about the inexcusability of evil in the world. The spread of the coronavirus, in addition to its increased practical benefits, made people aware that their scientific knowledge and practical abilities are always insignificant and incomplete. Based on such speculative knowledge, people should not at least make definite claims about God and His actions. Man should know that he is a finite being and is never able to fully understand the laws of the infinite existence of God.

Resources

- Imanpour, Mansour (2019), "Philosophical Analysis of the Crisis Caused by the Corona Virus", *Philosophical Researches of Tabriz University*, Year 14, No. 31, Summer 2019, pp. 51-75, (In Persian).
- Bain, Tim (2022), *Philosophy of Religion*, translated by Mohammad Ali Mirbaghri, Tehran, Logos.
- Pourmohammadi, Naimah (1397), *about evil*, vol. 1 and 2, Qom: Kitab Taha.
- Clark, Kelly James (2018), *Return to Reason*, translated by Abbas Yazdani; Zanzan: Zanzan University Press, (In Persian).
- Naseri, Zolfaghar (2019), *competing approaches to the problem of evil*; Qom: Publication of Islamic Sciences and Culture Academy, (In Persian).
- Navali, Mahmoud (2019), "Coronavirus as a "small death", *Philosophical Researches of Tabriz University*, year 14, vol. 31, pp. 163-168.
- Alston, William. (1991 [1996]). "The Inductive Argument from Evil and the Human Cognitive Condition." In Howard-Snyder (1996).
- Aquinas, Thomas, *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics, 1989.

- Aquinas, Thomas (1989), *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Bergmann Michael, (2001), "Skeptical Theism and Rowe's New Evidential Argument from Evil," *Nous* 32: 278-296.
- Davies, Brian (2006), *the Reality of God and the Problem of Evil*, London and New York: Continuum.
- Davies, Brian (2006), *the Reality of God and the Problem of Evil*, London and New York: Continuum.
- Feinberg, John S. (2004), *The Many Faces of Evil Theological Systems and the Problems of Evil*, Wheaton, Illinois: Crossway Books.
- Meister, Chad (2009), *introducing Philosophy of Religion*, USA and Canada: Routledge.
- Perrine Timothy (2022), "Skeptical Theism and Morrision's Humean Argument from Evil", *Sophia*, DIO: 10.1007%2Fs11841-018-0656-7.
- Turner, Denys (1999), "The Darkness of God and the Eucharistic Presence", *Modern Theology*, 15: 2.
- Turner, Denys (1995), *the Darkness of God: Negativity in Christian Mysticism*, Cambridge University Press.
- Wykstra, Stephen J. (1984), "The Humean Obstacle from Evil." *Internal Journal for the Philosophy of Religion*. 16.2: 73-93.
- Wykstra, Stephen J. (1996). "Rowe's Noseum Argument." In Howard-Snyder (1996).
- Matthew A. Benton, John Hawthorne, and Yoaav Isaacs (2016), "Evil and Evidence," *Oxford Studies in Philosophy of Religion*, No. 7, p. 1–31.

دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی،
سال سوم، شماره ۶، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

خدااباوری شکاکانه و مسأله شر کرونایی^۱

ذوالفقار ناصری^۲

چکیده

در فرجام دورانی که انسان مدرن ادعای برتری و اصالت دارد و هرچه را فهم نکند، انکار می‌کند و هرچه را نیابد، نیست می‌پندارد و خود را یکه‌تاز میدان وجود و معرفت می‌شناسد، موجود ریزنقشی به نام ویروس کرونا، هوشمندانه تمام هستی او را به چالش کشیده است. با شیوع ویروس کرونا در جهان، رویکردهای مختلفی درباره چرایی بروز و ظهور چنان ویروس خطرناکی ارائه شده و هر متفکری از منظر خود این گرفتاری جدید بشر مدرن را تحلیل کرده است. چرایی وقوع و گسترش کرونا و سویه‌های جدید آن و نیز عواقب ناگوار آن در جهان، در قالب مسأله شر کرونایی مسأله این نوشتار است. در این مقاله برآنیم از منظر رویکرد خدااباوری شکاکانه، که یکی از پاسخ‌های ارائه شده به مسأله شر است، بررسی کنیم که این رویکرد چگونه به مسأله شر کرونایی پاسخ می‌دهد و از سوی دیگر ناشناخته‌بودن و ویژگی‌های خاص این ویروس، چگونه می‌تواند مدعای خدااباوری شکاکانه را تقویت کند؟

کلیدواژه‌ها: مسأله شر، خدااباوری شکاکانه، شر کرونایی، نقص معرفتی انسان.

۱. مقاله پژوهشی، تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۸/۱۹؛ تاریخ تایید: ۱۴۰۱/۹/۲۹.

۲. دکتری فلسفه دین و محقق پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی، قم، ایران.
(znsadr@gmail.com)

۱. مقدمه

با شیوع ویروس کرونا در جهان، نوعی زورآزمایی و قدرت‌نمایی میان کشورهای شرق و غرب به‌راه افتاده است و هر کشوری توان اندوخته علمی و اجرایی خود را در مواجهه با بحران‌های زیستی حاصل از این بیماری هولناک به نمایش گذاشته است. در عصر سیطره علمی بشری، همه‌گیری و سرایت گسترده ویروسی مانند کووید ۱۹ تمام هستی و اطلاعات پزشکی و درمانی انسان مدرن را به چالش کشیده است. اقتصاد جهانی را تهدید و نظام‌های آموزشی و تجمعات انسانی را به تعطیلی کشانیده است. این استیصال و درماندگی بشر در اثر گونه‌های جهش‌یافته این ویروس در مناطق مختلف جهان، حتی نظام بهداشت و درمان برخی کشورهای مدعی علم را در معرض تهدیدهای جدی قرار داده است. در این میان، کشورهای غربی، به‌رغم برخورداری از بهترین آزمایشگاه‌های ویروس‌شناسی و پیشرفته‌ترین تجهیزات درمانی، و با داشتن بالاترین نرخ رفاه اجتماعی و امکانات بهداشتی، ناکارآمدی خود را در عمل به اثبات رساندند؛ به همین دلیل بسیاری از انسان‌ها با این بیماری خطرناک جان خود را از دست داده‌اند و همین فاجعه انسانی مسائل متعددی برای بشر پیش آورده که چرایی وقوع این بیماری و در پی آن مسأله شر کرونا و بررسی دلایل توجیهی آن برای بسیاری از متفکران مطرح شده است. در این مقاله می‌کشیم با تأکید بر «نقص معرفتی انسان» از یک سو و «ناشناخته بودن خداوند» از سوی دیگر، پاسخی به مسأله شر کرونایی فراهم آوریم و مدعای «خداابوری شکاکانه» (Skeptical theism) را تقویت کنیم.

۲. اقسام مسائل شر

مسأله شر وجوه گوناگونی دارد و از جنبه‌های مختلفی قابل طرح است؛ گاه وجوه معرفتی این مسأله برای متفکران قابل طرح است، که مسأله‌ای فلسفی است و به چند مسأله فرعی‌تر تقسیم می‌پذیرد و گاه وجوه عملی دغدغه انسان قرار می‌گیرد، که البته مسأله‌ای روان‌شناختی و

دینی است. بنابراین ما نه فقط با یک مسأله، بلکه با مسائل مختلف شرّ مواجهیم. برای شناخت بهتر مسأله شرّ کرونایی و شناسایی نوع مواجهه صحیح با آن، در ادامه به بررسی مهم‌ترین این مسائل می‌پردازیم و نظری یا وجودی بودن شرّ کرونایی را تبیین می‌کنیم. به طور کلی در یک تقسیم‌بندی اولیه، مسأله شرّ را به دو دسته کلی تقسیم کرده‌اند:

۲،۱. مسأله نظری شرّ

گاه انسان متفکر که با مسائل اساسی درباره هستی، خدا و انسان و نسبت‌های معرفتی میان این مسائل درگیر است، به رابطه منطقی و معرفتی گزاره‌های خاصی درباره خدا، هستی و انسان می‌اندیشد و فهم چگونگی نسبت‌های میان آنها دغدغه ذهنی او می‌شود که در اینجا با مسأله نظری شرّ (Theoretical Problem of Evil) سروکار دارد. خود مسأله نظری شرّ به دو دسته مسأله منطقی شرّ (Logical Problem of Evil) و مسأله قرینه‌ای (احتمالاتی) شرّ (Evidential Problem of Evil) تقسیم می‌پذیرد.

در مسأله منطقی شرّ، نوعی ناسازگاری منطقی میان برخی گزاره‌های الهیاتی درباره وجود و صفات خداوند و برخی گزاره‌های ناظر به وجود شرور در عالم ادعا می‌شود و این ادعای منطقی مطرح می‌شود که هرگز نمی‌توان وضعیت منطقیاً ممکن (Logically Possible) را یافت که در آن وجود خدا و واقعیت شرّ در عالم همزمان وجود داشته باشند. بنابراین در این شکل از مسأله شرّ تلاش می‌شود وضع منطقیاً ممکن صورت‌بندی شود که در آن وجود خدا و وجود شرّ همزمان تحقق داشته باشند.

در مسأله قرینه‌ای (احتمالاتی) شرّ ادعا می‌شود حتی اگر وجود خدا و شرّ به لحاظ منطقی سازگار باشند، وجود شرّ می‌تواند قرینه‌ای قوی علیه باور عقلانی به خدا به شمار رود. اساس این استدلال بر این است که اگر خدا موجود باشد، جهانی شبیه جهان ما که پر از شرور هولناک و گزاف است نمی‌آفرید، ولی از آنجا که جهان ما با همه شرور گزافش وجود دارد، به احتمال چنان‌خدایی وجود ندارد (Meister, 2009, p. 132-135). مسأله

شر در اندیشه فیلسوفانی مانند دیوید هیوم، آنتونی فلو و ویلیام رو به عنوان قرینه‌ای علیه خدا باوری مطرح شده است (نک: ناصری، ۱۳۹۹، ص ۵۹).

۲،۲. مسأله وجودی شر

مسأله وجودی شر (Existential Problem of Evil) وقتی برای انسان پیش می‌آید که خود یا نزدیکانش به مصیبت‌هایی همچون بیماری‌ها یا مرگ و میرهای نابه‌هنگام دچار شوند. در این صورت و به‌هنگام مواجهه شخصی با ابتلای به شرور و گرفتاری به رنج و دردها، این پرسش برای انسان مطرح می‌شود که پس خدا کجاست و چرا ما را از غم نمی‌رهاند؟ همچنین این پرسش برای انسان مؤمن پیش می‌آید که در کنار پذیرش درد و رنج‌ها، چگونه باید ارتباط خود با خدا را نیز حفظ کنیم؟ در واقع در این‌گونه از مسأله شر، احساس وجودی درد و رنج‌هایی خاص در زندگی شخصی، فرد را به انکار خدا یا باور دینی به طور کلی سوق می‌دهد (Meister, 2009, p138).

در برابر این احساسات، دلایل عقلانی و استدلال‌های خشک فلسفی به‌شدت ناکارآمد هستند و دردهای درونی انسان‌های مبتلا را دوا نمی‌کنند. قلب انسان در چنین شرایطی نیاز به آرامش و قرار دارد و همواره با خود درگیر است که آیا با وجود درد و رنج و بلا یا و مصیبت‌هایی که گریبان او را می‌فشارد، همچنان می‌تواند با خدا زندگی کند (Finberg, 2004, p300) و آیا با وجود این همه شر، بلا و مصیبت برای انسان، باز زندگی معنا دارد؟ پاسخ مسأله عملی شر را باید به کمک موعظه‌های عملی دریافت کرد. به‌گفته جیمز کلارک حل اشکالات منطقی و نظری مسأله شر در خلوت فیلسوفان عمل می‌کند، ولی ارائه چنین دفاعی در مسأله وجودی شر، که انسان تجربه‌های درونی و شخصی از شر دارد، فاقد اصالت خواهد بود (کلارک، ۱۳۸۸، ص ۱۴۱).

۳. انحای مواجهه با مسأله شرّ

انسان‌ها به دلیل توانایی‌های مختلفی که در خود دارند و یا به سبب ساحت‌های مختلف وجودی‌شان، مواجهه‌های مختلفی با پدیده‌های پیرامونی خود دارند و هر کدام از این مواجهه‌ها نیز در جای خود ارزش‌مند هستند. گاهی آدمی در مقام فیلسوفی تحلیلگر و از منظر هستی‌شناختی به این پدیده‌ها می‌نگرد و به تبیین، تفسیر و تحلیل آنها می‌پردازد و در پی یافتن پاسخ به مسائل فلسفی و الهیاتی خود یا دیگران است و گاهی به‌عنوان فرد مبتلا و گرفتار در رنج با این پدیده‌ها مواجهه می‌یابد و با تمام وجود، بیماری‌ها و رنج‌های دیگر را به لحاظ روان‌شناختی در خود یا نزدیکانش تجربه می‌کند و سپس در پی درک چرایی و چگونگی آن اقدام می‌کند. مواجهه نوع اول، معرفتی و روشی است؛ ولی مواجهه نوع دوم، وجودی است (نک: ایمان‌پور، ۱۳۹۹، ص ۵۹، ۶۷). در مواجهه نوع اول، مسأله شرّ به‌عنوان یک دغدغه فلسفی و الهیاتی در قالب چند صورت مسأله متفاوت خود را نشان می‌دهد و انسان متفکر نیز در پی آن است که در قالب دفاعیه‌ها و تئودیه‌ها به این مسائل نظری و انتزاعی پاسخ‌هایی درخور فراهم آورد و لذا با زبان سرد فلسفی و حکمت‌آمیز پاسخ‌هایی به مسأله نظری شرّ می‌دهد. در این مقام او هرگز در پی آن نیست که پاسخی به مسأله وجودی شرّ داشته باشد؛ زیرا پاسخ چنین مسأله‌ای، مقامی دیگر می‌طلبد؛ همچنان‌که پاسخ‌های عاطفی و روایت‌گرانه به مسائل نظری، پاسخ‌های شایسته‌ای نخواهند بود؛ زیرا فیلسوف نیز با توجه به تحلیل‌های هستی‌شناختی‌اش، با پاسخ‌های غیرنظری مجاب نمی‌شود. در واقع در اینجا باید دو «مسأله شرّ» و «مسأله رنج» را از هم تفکیک کرد. برای پاسخ به مسأله شرّ، دفاعیه‌ها و تئودیه‌ها فراهم آمده‌اند و برای پاسخ به مسأله وجودی شرّ یا همان «مسأله رنج» نیز باید در پی پاسخ‌هایی روان‌شناسانه، عاطفی و روایت‌گرانه بود (نک: پورمحمدی، ۱۳۹۹، ج ۱، ص ۷۳۳). در پاسخ به مسأله رنج باید با زبان گرم و عاطفی، درگیری وجودی و داوری شهودی، شخص‌گرفتار در رنج را با روایت‌گری دینی، عرفانی

و دریافت‌های عاشقانه پاسخ گفت و با او هم‌ذات‌پنداری کرد. همان‌گونه که شخص رنج‌کشیده زبان سرد مفهومی و حکمت‌آمیز و مدافعه‌جویانه نمی‌طلبد. انسان متفکر نیز زبان عاطفی و روایت‌گرانه را نمی‌پذیرد. نحوه مواجهه با شخص در بیمارستان و قبرستان با انسان متفکر نباید یکسان باشد. از همین رو این دو مقام را باید از هم تفکیک کرد و برای هر کدام پاسخ‌هایی شایسته هر مقام فراهم آورد. تئودیه‌ها و دفاعیه‌ها در فلسفه و الهیات، فرازمانی، فرامکانی و فراتاریخی‌اند؛ به دلیل آنکه مسأله‌های نظری شر فراتاریخی‌اند و در پی معرفت‌افزایی هستند؛ ولی پاسخ به مسأله رنج باید با توجه به رنج‌های تاریخی، اشخاص قربانی، موقعیت و وضعیت انسان گرفتار در رنج باشد.

به نظر می‌رسد در مسأله شر کرونایی، بشر با هر دو مسأله نظری و وجودی شر مواجهه دارد. بررسی دلایل و چرایی وقوع کرونا در جهان، بحثی نظری است؛ ولی نوع مواجهه روانی انسان‌ها با این پدیده و مراقبت‌های بالینی در مواجهه با این بیماری و اظهار همدلی و همدردی با بیماران مبتلا، مواجهه‌ای وجودی با این مسأله است که به رنج‌ها و دردهای گرفتاران و مبتلایان به این بیماری می‌پردازد که البته بحثی روان‌شناختی است و از حوصله این مقاله بیرون است. در ادامه پاسخ‌های نظری به این مسأله از منظر خداباوری شکاکانه بررسی می‌گردد.

۴. مسأله شر کرونایی

با شیوع جهانی ویروس کرونا و در پی ترس و اضطراب‌های مبتلایان و مرگ و میر آنان و در پی آن، روزافزونی فجایعی مانند قتل‌ها، نزاع‌ها، سرقت‌ها و ...، بشر در تنگنای جدی قرار گرفته و به یکباره به‌رغم تمامی مهارت‌های علمی و ادعاهای معرفتی‌اش، به‌شدت در برابر ویروس کرونا، این پدیده به‌ظاهر شوم، کم‌آورده است. از این رو چیستی و چرایی رخداد این ویروس خطرناک، به‌دغدغه جدی متفکران مختلف تبدیل شده و در این میان، مسأله شر کرونایی برجستگی خاصی یافته است. در این میان برخی فیلسوفان خدا‌نا‌باور با

استناد به خطرهای ناشی از ویروس کرونا در جهان و پیامدهای دهشتناک آن به‌عنوان قرینه‌ای علیه خدا‌باوری، مسأله شرّ کرونایی را این‌گونه مطرح کردند که «به دلیل وقوع این شر هولناک در جهان، خدا (اگر خدایی باشد) هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شیوع این ویروس منحوس در جهان ندارد و چون شرّ دهشتناکی مانند کرونا وجود دارد که بی‌رحمانه جان میلیون‌ها انسان را می‌گیرد، بنابراین نباید خدایی وجود داشته باشد».

این استدلال را می‌توان به‌شیوه زیر صورت‌بندی کرد:

(۱) مطابق ادعای خدا‌باوران خدایی عالم، قادر و خیرخواه مطلق وجود دارد؛

(۲) ویروس کرونا به مثابه یک شرّ دهشتناک جهان‌شمول، روزانه هزاران قربانی از مبتلایان می‌گیرد و میلیون‌ها انسان را به رنج‌ها و مصیبت‌های طاقت‌فرسا گرفتار می‌کند؛

(۳) خدای عالم، قادر و خیرخواه مطلق هیچ دلیل موجهی برای توجیه وقوع چنین شرّ هولناکی در زندگی بشر ندارد؛

(۴) خدایی با چنان صفات مطلق نمی‌تواند وجود داشته باشد.

در مواجهه به این مسأله، پاسخ‌های مختلفی ارائه شده است که در این مقاله بر پاسخ جریان خدا‌باوری شکاکانه تمرکز خواهد شد. دغدغه ما در این مقاله برجسته‌سازی نقش ویروس کرونا در آشکارسازی نقص معرفتی و عجز انسان در تحلیل دقیق مسأله شرّ و لزوم پرهیز از نتیجه‌گیری‌های قطعی درباره خدا‌باوری است.

۵. خدا‌باوری شکاکانه

خدا‌باوری شکاکانه جریانی جدید در الهیات معاصر است که در پاسخ به مسأله قرینه‌ای شرّ صورت‌بندی شده است. صفت «شکاکانه» در اینجا بدین معناست که معتقدان به این جریان فکری در اینکه انسان بتواند از روی آگاهی درباره ذات، صفات و افعال خدا داوری کند شک دارند؛ زیرا معتقدند محدودیت قوای شناختی انسان او را در وضعیت تمایز معرفتی

جدی با خدا قرار می‌دهد؛ به گونه‌ای که اگر انسان دلیل خدا برای تجویز شر را در نمی‌یابد، از نظر معرفتی حق ندارد نتیجه بگیرد که خدا دلیلی برای تجویز شرور (حتی به ظاهر گزاف) ندارد (نک: پورمحمدی، ۱۳۹۷، ص ۲۴۳). در این ایده خدا باورانه، بر نقص معرفتی انسان و لزوم پرهیز از داوری‌های شتاب‌زده و قطعی بشر درباره فعل الهی و فهم دلایل توجیهی خداوند درباره وقوع شرور در عالم تأکید می‌شود. کودک بیماری که در انتظار یک عمل جراحی دردناک با هدف درمان بیماری حاد است، چه بسا نتواند دلایل توجیهی این درمان دردناک را بفهمد؛ خواه به این دلیل که نمی‌تواند بفهمد که فایده ناشی از درمان به بیماری‌اش می‌چربد و یا چون نمی‌تواند درک کند که فایده حاصل بدون درمان به دست نمی‌آید. به باور خدا باوری شکاکانه ما انسان‌ها از همان محدودیتی رنج می‌بریم که چنین کودکی از آن در رنج است. درست همان‌طور که کودک درک درستی از موجه بودن درمان ندارد و بدون دلیلی موجه، فرایند درمان را ناموجه می‌پندارد، به همان سان ناتوانی ما انسان‌ها از درک اینکه چرا خدا شر را روا می‌دارد، موجب می‌شود تا بدون هیچ گونه دلیل متقنی خدا را در رواداری شر موجه ندانیم. در واقع از منظر این جریان فکری، جهل ما انسان‌ها دلیل اصلی بروز مسأله شر برای انسان است؛ یعنی چون به دلیل نقص وجودی و معرفتی مان، از واقعیت شر و دلایل توجیهی آن نزد خداوند آگاهی نداریم، آن را به عنوان شر ناموجه، حتی نزد خداوند تلقی می‌کنیم و خداوند را به ارتکاب شر متهم می‌کنیم؛ اما چندان روشن نیست که دقیقاً به چه چیزی جهل داریم. یک احتمال این است که ما به خیرهایی که شرور جهان را خنثی می‌کند، جهل داریم. ممکن است فهم برخی از خیرها فراسوی درک ما باشد؛ احتمال دوم این است که نمی‌توانیم ارزش حقیقی خیرهای خنثی‌کننده شرور را بفهمیم؛ احتمال سوم این است که افزون بر دو احتمال پیشین، قادر به درک این واقعیت نیستیم که خیرهای احتمالی، تنها در صورتی فهم می‌شوند که برخی شرور در زندگی ما انسان‌ها رخ دهند. البته از منظر خدا باوری شکاکانه ما انسان‌ها به هر سه

طریق جهل داریم (تیم بین، ۱۴۰۱، ص ۱۰۳) و به همین دلیل نباید به صورت شتابزده و البته گستاخانه خداوند را به ارتکاب شرور متهم کنیم.

به باور جیمز کلارک، از معتقدان به این رویکرد فکری، اصل بینش خداباوری شکاکانه نخستین بار در کتاب ایوب آمده است؛ آن گاه که پس از مصایبی که بر ایوب نبی وارد می شود، او در پی شماتت‌های اطرافیانش، خیرخواهی خداوند را زیر سؤال می برد و سپس خداوند در پاسخ به ایوب، کنایه وار پرسش‌های ادامه داری از او می پرسد؛ پرسش‌هایی که خواری بشر را در برابر عظمت الهی به رخ او می کشد. کلارک در مقاله «هشدار ایوب»، ندانم گویی ایوب را به منزله الگویی در مواجهه با شر پیشنهاد می دهد. بر این اساس هشدار ایوب به ما این است که با فرض وجود تمایز معرفتی میان ما و خدا، به هیچ وجه عجیب نیست که ما دلایل وی برای تجویز شر را ندانیم. ممکن است دلایلی وجود داشته باشد که چون ما موجودات محدودی هستیم، نتوانیم به آنها پی ببریم یا آنها را درک کنیم:

و خداوند ایوب را از میان گردباد خطاب کرده، گفت:

«این کیست که اندرز مرا

با سخنانی بی علم تاریک می سازد؟ ...

آیا عدل مرا باطل می نمایی؟

آیا مرا محکوم می کنی تا خویشان را عادل بنمایی؟ (کتاب ایوب: ۳۸-۴۰)».

وقتی ایوب زیر رگبار سؤال‌های بی وقفه خدا قرار می گیرد که قدرت قادر متعال و خیر بودن او و نیز عجز متقابل بشر را عیان می سازد، به اشتباه خود پی می برد:

«آن گاه ایوب خداوند را جواب داده، گفت:

اینک من حقیرم و به تو چه جواب دهم؟

دست بر دهانم گذاشته‌ام ...

بی شک بدانچه نفهمیدم تکلم کردم،

به چیزهایی که فوق عقل من بود و نمی دانستم (کتاب ایوب، ۴۰-۴۲) (به نقل از: کلارک، ۱۳۹۷، ص ۲۴۵)».

بنا به تعریف روداوسکی خداباوران شکاک «آن دسته از خداباوران هستند که شک دارند انسان بتواند بر اساس رویدادها یا افعال موجود در نظام طبیعت، درباره مقاصد خدا قضاوت آگاهانه کند. خداباوران شکاک بر ذات ناشناخته خدا اصرار دارند و استدلال می کنند که ممکن است پشت افعال یا مقاصد خدا دلایلی نهفته باشد که فراتر از درک محدود و متناهی ماست» (روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۱). آنها با این عقیده اشعیای نبی موافقاند که از زبان خداوند می گفت: «افکار من افکار شما نیست و طریق های شما طریق من نی؛ زیرا همچنان که آسمان از زمین بلندتر است، طریق من از طریق های شما و افکار من از افکار شما بلندتر می باشد» (اشعیای نبی، ۵۵: ۸-۹).

هسته اصلی اندیشه خداباوری شکاکانه بر این تمایز آشکار و برجسته سازی میان فهم الهی و فهم بشری تأکید می کند و در واقع با تأکید بر ناقص بودن معرفت بشری در پی آن است تا به مسأله قرینه ای شر، که توجیه ناپذیر بودن افعال الهی را قرینه ای بر عدم وجود خدا می پندارد، پاسخ گوید. پیام این رویکرد الهیاتی آن است که بشر باید هرگونه انتظار پیش گویانه را در یافتن یا نیافتن توجیه های خداوند از تجویز شرور گزاف در جهان از خود دور کند (پورمحمدی، ۱۳۹۷، ج ۲، ص ۳۳۷-۳۳۸).

۶. خداباوری شکاکانه و الهیات سلبی

خداباوری شکاکانه به یک معنا برگرفته از الهیات تنزیهی یا سلبی در الهیات سنتی است که در آن بر شناخت ناپذیری ذات، افعال و مقاصد الهی تأکید می شود؛ البته با این توضیح که خداباوری شکاکانه افزون بر این، بر نقص معرفتی انسان هم تأکید مضاعف دارد. الهیات تنزیهی خط سیری در الهیات است که بر شناخت ناپذیری ذات و صفات و افعال الهی در نسبت با انسان تأکید می کند؛ همان نوع الهیات پژوهی ای که در جامع الهیات

آکوئیناس و در نظریه تمثیل او ارائه شده است. به باور آکوئیناس وقتی صفاتی مانند «خیرخواهی» به خدا اسناد داده می‌شود، به نسبت کامل‌تر از زمانی است که همان صفات به انسان‌ها اسناد داده می‌شود. مطابق نظریه تمثیل (آنالوژی) توماسی، گرچه صفت «خیرخواهی» دقیقاً درباره خدا و انسان به یک معنا نیست، می‌توانیم تمثیلی بین خیرخواه بودن خدا و خیرخواه بودن انسان‌ها برقرار کنیم (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ۲۷۲؛ به نقل از: Aquinas, 2006, Q 12). آکوئیناس معتقد بود چون ما با توجه به محدودیت وجودی‌مان راهی به درک دقیق مفاهیم و صفات درباره خدا نداریم و فهم ما از صفات مشترک میان انسان و خدا در حد فهم انسانی خودمان است، ادراک واقعی صفات و کمالات خدا فراتر از فهم بشری ما است؛ بر این اساس می‌توانیم بگوییم طرح مباحثی مانند خدا و شر در فلسفه دین معاصر، متأثر از رویکرد غالب فکری در فلسفه جدید غربی، ناشی از آن است که فیلسوفان دین تصویری انسانی از خداوند ساخته و او را در گستره اخلاق انسانی فهم کرده‌اند.

امروزه الهیات ایجابی، رویکرد غالب الهی‌دانان است و بسیاری از مسأله‌های مهم در فلسفه دین بر اساس همین رویکرد الهیاتی مجال طرح یافته‌اند؛ از جمله طرح «مسأله شر» در هر دو تقریر آن و نیز پاسخ‌های مختلف فیلسوفان دین بدان در قالب تنویدیه‌ها و دفاعیه‌هایی از جمله دفاعیه مبتنی بر اختیار (پلنتینگا) و لازمه خیر برتر بودن شر (سویین‌برن)، بر مبنای همین رویکرد ایجابی صورت‌بندی شده‌اند. به نظر می‌رسد با توجه به انتقادات اساسی به نوع طرح مسأله و نیز نقادی انواع پاسخ‌های ارائه شده، هرگز نتوان برای چنین مسائلی پاسخ‌های قانع‌کننده‌ای در این رویکرد ایجابی فراهم ساخت. برای این منظور باید در نوع رویکرد به الهیات پژوهی و در واقع در نوع نگرش انسانی به تصور از خدا بازنگری کرد؛ از همین‌رو در برخی آثار فلسفه دین معاصر به رویکرد الهیات تنزیهی (Negative/Apophatic Theology) توجه شده است. در الهیات تنزیهی به محدودیت‌ها

و نواقص منطق انسانی در فهم عظمت الهی توجه می‌شود و در پرتو آن به‌جای آنکه گفته شود «خدا خیر است»، گفته شود «خدا شر نیست». در الهیات ارتدوکس، الهیات تنزیهی عالی‌تر از الهیات ایجابی دانسته شده و در آثار عرفانی کسانی مانند دیونوسیوس آریوپاگی (Dionysius the areopagite) نیز نمود یافته است؛ برای مثال آکوئیناس ۱۷۶۰ بار نام او را در جامع الهیات تکرار کرده [و بی‌گمان از او تأثیر پذیرفته] است. الهیات تنزیهی برای بسیاری از الهی‌دانان جدید در سنت مسیحیت ارتدوکس نیز رویکردی مهم تلقی می‌شود. به‌تازگی سی. اس. لوئیس (C. S. Lewis) در کتابش با عنوان *معجزات از الهیات تنزیهی* دفاع کرده است تا تصورات نادرست از خدا در تفکر دوره اول خود را تصحیح کند (New World Encyclopedia, Entry "Negative Theology"). همچنین دنیس ترنر (Denys Turner) از الهی‌دانان معاصر درباره اهمیت رویکرد تنزیهی در الهیات پژوهی معاصر می‌نویسد: «امروزه باید اذعان کنیم که بیش از هر زمان دیگری، در الهیات جدید این نیاز احساس می‌شود که باید کل الهیات را ذیل محدودیت‌های سلبی و محدودیت‌های گفتاری و معرفت‌بفهمیم» (Turner, 1999, p143). دنیس ترنر در تعریف الهیات تنزیهی می‌نویسد: «سلبی‌گروی نام الهیاتی است که در برابر پیشینه جهل بشری درباره ذات خدا به کار گرفته می‌شود. سلبی‌گروی عملکرد الهیات در پرتو آن جمله آکوئیناس در سده سیزدهم میلادی است که «ما نمی‌دانیم خدا چگونه موجودی است». سلبی‌گروی نه به‌منزله جهل خام و پیش‌انتقادی (Precritical) به خدا، بلکه نحوه‌ای جهل مکتسب یا جهل عالمانه است. سلبی‌گروی مفهوم الهیات است به‌منزله روش و عمل «ندانستن» و نیز راهبرد زبانی است درباره چیزی که ورای زبان قرار دارد (Turner, 1995, p19 & 35).

برایان دیویس از تومیسست‌های معاصر نیز با تأکید بر رویکرد تنزیهی در الهیات پژوهی، می‌گوید که اگر ما مطابق پیش‌فرض معرفتی الهیات تنزیهی در پی فهم این نکته باشیم که خدا چه چیزی نمی‌تواند باشد، اندیشه ایجابی برخی متفکران، که نخست خدا را به‌نوعی

خاص متعلق می‌دانند و سپس او را مطابق فهم خود ارزیابی نظری می‌کنند، زیر سؤال می‌رود. به اعتقاد دیویس ما نباید درباره خدا به‌سان مخلوقات و به روش مادیون بودن او به غیر بیندیشیم. ما نمی‌توانیم بدانیم خدا چیست؛ بلکه فقط می‌توانیم بدانیم خدا هست. خدا چیزی در جهان همچون سایر چیزها نیست؛ خدا مصداقی از یک نوع نیست (Davies, 2006, p27 & 66-67). وی با «غیرعادی دانستن خدا» (The oddness of God) بیان می‌کند که مطابق سنت کتاب مقدس خدا به شیوه‌هایی عمل می‌کند که انسان‌ها هرگز قادر به پیش‌بینی آن نیستند و هرگز نمی‌توان فعل خاصی را از او انتظار داشت (Corinthians 1:18-31). تأکید دیویس بر غیرعادی بودن افعال الهی بدین منظور است که هرچه بیشتر به تفاوت میان خدا و انسان‌ها، به‌ویژه اخلاق خدا و انسان‌ها توجه دهد تا در ارائه راه‌حل برای مسأله شر از آن بهره‌گیرد؛ چون به نظر او مشکل عمده در مسأله شر از آنجا ناشی می‌شود که برخی فیلسوفان خداوند و افعال او را نیز شبیه انسان‌ها فرض کرده‌اند و آن‌گاه بر مبنای این قیاس مع‌الفارق درباره فعل خداوند حکم کرده‌اند؛ حال آن‌که اساس این قیاس اشتباه است؛ زیرا هرگز میان خداوند و انسان که مخلوق اوست، شباهتی وجود ندارد و خدا موجودی به کلی دیگر است؛ خدا آن‌طور که ما فاعل اخلاقی هستیم، فاعل اخلاقی نیست و لذا ما نمی‌توانیم همان‌طور که اعمال بشری را تبیین می‌کنیم، شر تجویز شده از سوی خدا را تبیین کنیم. خدا به همان نحو که انسان‌ها عقلانی‌اند، عقلانی نیست و دلایلی از همان نوع انسانی ندارد؛ بنابراین نمی‌توانیم اعمال خدا را بر اساس الگوی بشری تبیین یا درک کنیم (Davies, 2006, pp79 & 229). پس به باور دیویس بر خلاف آرای امثال هیوم و همفکرانش، و نیز بر خلاف سویین‌برن، پلانتینگا و حتی فیلسوفانی مانند لایب‌نیتس و ... که با ادعای شناخت کامل خدا و صفات او، یعنی بر اساس یکسان‌نگاری خدا و انسان درباره مسائل فلسفی نظریه‌پردازی می‌کنند، ما نمی‌توانیم به شناخت کامل ذات، صفات و افعال خداوند برسیم و از همین‌رو نباید درباره موضوعی مانند خدا و شر به گونه‌ای سخن

بگوییم که گویا کاملاً به همه جوانب امر آگاهی کامل داریم. او می‌گوید نوعی گمراهی خواهد بود اگر به مسأله شر بیندیشیم، درحالی که فهم چیستی خدا را مفروض گرفته‌ایم و بر این اعتقادیم که نحوه وجود و شیوه‌های فعل و عمل الهی را در جهان هستی به‌طور دقیق می‌شناسیم و می‌توانیم آن را پیش‌بینی عقلی کنیم؛ به‌ویژه اینکه خداوند را نیز مانند انسان عامل اخلاقی تلقی کرده باشیم. او همچنین به نقص معرفتی انسان درباره شناخت خداوند تأکید می‌ورزد و بر لزوم پرهیز از سنجش افعال و اخلاق الهی با میزان‌های عقل انسانی اصرار می‌کند و می‌گوید که خدا موجودی در میان مخلوقات یا در ردیف آنان نیست تا درباره آنها به یکسان حکم شود (Davies, 2006, p102-103).

البته گفتنی است همان‌طور که مسأله شر شامل دسته‌ای از برهان‌هاست، خداباوری شکاکانه هم دسته‌ای از انتقادات بر این برهان‌هاست که هدف مشترک همه آنها تأکید بر ناتوانی بشر از تشخیص اهداف و دلایل الهی در تجویز شرور است. همچنین انتقادات خداباوری شکاکانه متفاوت از دفاعیه‌هایی است که در پی شناسایی دلایل توجیهی خداوند در تجویز شرور هستند و نیز متفاوت از تئودیه‌هایی است که هدف آنها شناسایی دلایل واقعی خداوند در تجویز شرور است (Perrine, 2019, p1). قائلان و ارائه‌کنندگان تئودیه‌ها و دفاعیه‌ها، با این دیدگاه که ما قادر به درک خیرهایی نیستیم که درک و فهم آنها کار خدا را در رواداری این همه شرور دهشتناک توجیه می‌کند، مخالف‌اند. اینان نظریه‌های عدل الهی تأسیس می‌کنند که هدف شان تعیین و تشخیص انواع گوناگون خیرهایی هست که درک و فهم خداوند از آنها می‌تواند کار او را در رواداشتن این شرور توجیه کند (رو، ۱۳۹۹، ص ۶۴۱). میشل برگمن (Michael Bergmann) خداباوری شکاکانه را با این سه فرضیه قابل شناخت می‌داند:

- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم خیرهای ممکنه‌ای که می‌شناسیم، نماینده تمام خیرهای ممکن هستند؛

- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم شرهای ممکن می شناسیم، نماینده تمام شرهای ممکن هستند؛
- دلیلی قوی نداریم که فکر کنیم تلازمی که بین خیرهای ممکن و رواداشتن شرهای ممکن می شناسیم، نماینده تمام تلازم‌هایی است که بین خیرهای ممکن و رواداشتن شرهای ممکن وجود دارد (Bergmann, 2001, p278-296).

۷. مدعای خداباوری شکاکانه

امروزه در مباحث فلسفه دین، دو نسخه از خداباوری شکاکانه معرفی می شود که هر کدام از آنها در اعتراض به استدلال‌های هیومی در مسأله شر طراحی شده‌اند. ویلیام رواز فیلسوفان خداناباور با طرح مسأله منطقی شر به صورت‌بندی خاصی از برهان شر پرداخت که فیلسوفان خداباور در پاسخ به وی، دفاعیه‌ها و تئودیه‌هایی را مطرح کردند که البته هم نوع طرح مسأله و هم نوع پاسخ‌ها نیز بارها مورد انتقادهای بسیاری واقع شده است. یکی از رویکردهای منتقد در اینجا فیلسوفانی مانند ویکسترا، آلستون و برگمن هستند که با انتقاد از نوع ساختار برهان شر، از طریق خداباوری شکاکانه به پاسخ‌گویی مسأله شر پرداخته‌اند. در واقع می توان گفت در خداباوری شکاکانه بر دو خط سیر به هم پیوسته در تاریخ فلسفه تأکید می شود: نخست اینکه بر محدودیت درک بشری تمرکز می شود و دوم اینکه بر الهیات تنزیهی یا سلبی تکیه می کند که بر دیگرگونگی خدا تأکید می کند. جریان نخست به متناهی بودن عقل بشری توجه می کند؛ حال آنکه الهیات تنزیهی به لوازم زبان شناختی و معرفت‌شناختی این امر می پردازد که ما برای رسیدن به شناخت موجود نامتناهی دچار ناتوانی متناهی هستیم (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۷).

۷,۱. خداباوری شکاکانه ویکسترا

مدعای استفان ویکسترا این است که ما انسان‌ها به هیچ وجه در موقعیت معرفتی‌ای قرار نداریم که درباره افعال خدا داوری کنیم. ویکسترا با طرح برهان الحادی ویلیام رواز را

متهم می‌کند که مرتکب استنتاج «نمی‌یابم، پس نیست» شده است؛ یعنی از این گزاره که «نمی‌توانم دلایل خدا را برای رواداشتن شر درک کنیم» به این گزاره رسیده است که «پس لزوماً دلیلی وجود ندارد» و بنابراین دست کم برخی از شرور در عالم گزاف‌اند (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۵۶). وی نخست ساختار استدلال ویلیام رو را این‌گونه معرفی می‌کند:

می‌توان گفت: نمی‌توانم یک X را بفهمم؛ بنابراین X وجود ندارد.

اگر E یک شر خاص باشد، استدلال رو چنین خواهد بود:

مقدمه ۱: نمی‌توانیم هیچ‌گونه دلیل توجیه‌کننده‌ای برای خدا در تجویز شر E بیابیم؛

مقدمه ۲: بنابراین (احتمالاً) هیچ‌گونه دلیل توجیه‌کننده‌ای برای خدا در تجویز شر E وجود ندارد؛

مقدمه ۳: اگر خدا وجود داشت، باید برای هر شری یک دلیل توجیه‌کننده‌ای وجود می‌داشت؛

مقدمه ۴: بنابراین (احتمالاً) خدایی وجود ندارد (Perrine, 2019, p4).

ویکسترا به نحوه استدلال رو و چگونگی انتقال او از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ اعتراض می‌کند. اعتراض ویکسترا دو بخش دارد: بخش نخست، بر مبنای اصل معرفت‌شناختی او به نام کورنئا (CORNEA) است. بنا بر این اصل، انسان در رسیدن از «نمی‌توانم یک Q را درک کنم» به «پس احتمالاً Q وجود ندارد» معقول است، تنها اگر آن شخص باور داشته باشد که هر کجا Q باشد، این احتمال هست که وی آن را درک کند. اصل کورنئای ویکسترا یک اصل معرفت‌شناختی کلی است که می‌تواند در بسیاری از استنباط‌های دیگر در فلسفه دین به کار رود. بنا بر این اصل، استنباط رو از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ معقول است، تنها اگر معقول باشد که باور کند اگر خداوند برای وقوع شر E دلیل توجیهی داشته باشد، او به احتمال زیاد آن را درک خواهد کرد.

دومین بخش اصل خدا‌باوری شکاکانه و یکسترا این است که رو در استنباط خود معقول نیست. او استدلال می‌کند که حتی اگر خدا وجود داشته باشد، احتمال ندارد که ما بتوانیم خیرهایی را که خدا برای وقوع شروری مانند E در نظر دارد، کشف کنیم (Wykstra, 1984, 87ff; 1996, 139ff) اما ترکیب این دو بخش، انتقال رو از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ را زیر سؤال می‌برد.

۲،۷. خدا‌باوری شکاکانه آلستون و برگمن

پس از آنکه ویلیام رو استدلال خود را در پرتو انتقادات و یکسترا تغییر داد، آلستون و برگمن این نسخه از خدا‌باوری شکاکانه را ارائه دادند. رو استدلال جدید خود را این گونه ارائه داد:

مقدمه ۱: ما هیچ خیری از دلایل توجیهی خدا در تجویز شر E را نمی‌شناسیم؛

مقدمه ۲: بنابراین، (احتمالاً) خیری وجود ندارد که خدا را در تجویز شر توجیه کند؛

مقدمه ۳: اگر خدا وجود داشته باشد، هر شری یک دلیل توجیهی الهی دارد؛

مقدمه ۴: بنابراین، (احتمالاً) خدایی وجود ندارد (Perrine, 2019, p. 5).

بنا بر اندیشه رو همان‌طور که انتقال از «هیچ عایقی نمی‌شناسیم که گرما را به خوبی منتقل کند» به «پس احتمالاً هیچ عایقی نمی‌تواند گرما را به خوبی منتقل کند»، به لحاظ قیاسی قوی است، به همان نحو انتقال از مقدمه ۱ به مقدمه ۲ نیز صحیح است.

قائلان به خدا‌باوری شکاکانه مانند ویلیام آلستون (Alston, 1996) و میشل برگمن (Bergmann, 2001) به این نحو استنتاج اعتراض کرده و گفته‌اند که در صورتی تعمیم یک خاصه از الگوی یک گروه بودن، به سایر گروه‌ها معقول است که معقول باشد باور کنیم این الگو نماینده آن خاصه برای آن گروه است. این یک اصل معرفت‌شناختی عمومی محتمل است. با کاربست این اصل در خصوص استنباط رو، نشان داده می‌شود که استنتاج مقدمه ۲ از مقدمه ۱، تنها وقتی معقول است که برای او معقول باشد باور کند که

الگوی خیرها، شرور و روابط میان آنها دربارهٔ ویژگی یک دلیل توجیهی الهی بودن، نمایندهٔ همهٔ خیرها، شرور و روابط میان آنها باشد. بنابراین آلستون و برگمن استدلال می‌کنند که معقول نیست بدان باور پیدا کنیم (Perrine, 2019, p5).

همان‌طور که نسخهٔ ویکسترا از خداباوری شکاکانه دو بخش داشت، نسخهٔ آلستون و برگمن نیز دو بخش دارد: بخش نخست یک اصل معرفت‌شناختی عمومی است که می‌تواند در بسیاری از استنباط‌های بیرون از فلسفهٔ دین هم کاربرد داشته باشد؛ بخش دوم نیز ادعایی است که در دسترسی‌های معرفتی ما دربارهٔ ملاحظات به کار می‌رود که به تأملات الهی مربوط می‌شود. در اینجا باید توجه داشت که با ترکیب این دو بخش است که نسخهٔ خداباوری شکاکانهٔ آلستون و برگمن می‌تواند استنباط ویلیام رو را زیر سؤال ببرد. البته می‌توان یک ساختار عمومی برای انتقادات خداباوری شکاکانه نیز شناسایی کرد. نخست اینکه هر کدام از این نقدها یک اصل معرفت‌شناختی کلی دارد که معمولاً یک شرط ضروری برای برخی استنباط‌ها یا ادعاها را معین می‌کند که برای باور کردن معقول باشد؛ دوم اینکه هر انتقادی از این دست، شامل برخی ادعاها دربارهٔ دسترسی‌های معرفتی ما به ملاحظات است که به تأملات الهی مربوط می‌شود. با ترکیب این دو بخش است که یک نقد خداباورانهٔ شکاکانه می‌تواند ردّ یک برهان (استدلال) به نفع شر را نتیجه دهد (Perrine, 2019, p5).

بنابر ادعای خداباوری شکاکانه از آنجا که علم خدا نامتناهی و قدرتش نامحدود است، خیرهایی هم که کار خدا را در رواداری بسیاری از شرور مشهود توجیه می‌کنند، خیرهایی هستند که فهم شان برای ما ممکن نیست؛ در ست همان‌طور که نوزاد یا کودک نمی‌تواند مقاصد والایی را درک و فهم کند که والدین مهربانش روا می‌دارند او به خاطر آنها متحمل رنج شود، ما نیز با اذهان محدود خویش نمی‌توانیم به خیرهایی آگاه باشیم که کار خداوند را (اگر موجود باشد) در رواداشتن انبوهی از شرور دهشتناک توجیه می‌کنند (رو،

۱۳۹۹، ص ۶۴۱). خدا‌باوران شکاک ما یل‌اند که بگویند هیچ کدام از خیرهایی که ما می‌شناسیم نمی‌توانند شرور دهشتناک را به‌طور کامل توجیه کنند؛ اما آنها منکر این استنباط هم هستند که هیچ‌گونه خیری نمی‌تواند شرور هولناک را توجیه کند؛ پس چه‌بسا خیرهایی فراتر از قدرت درک ما باشد که خداوند را در تجویز شرور دهشتناک توجیه می‌کند (Matthew A. & others, 2016, p25-26). البته باید گفت مد‌عی اصلی خدا‌باوری شکاکانه، نه پرهیز از تبیین‌ها و تحلیل‌های ذهنی، و نه دعوت به تعطیل تفکر درباره‌ی خدا، بلکه پی‌بردن به نوع بالاتری از معرفت است؛ معرفت والاتری که در آن انسان با آگاهی تازه‌تری از جهل خویش روبه‌رو می‌شود؛ یعنی به تعبیر سقراط در نهایت به این درک می‌رسد که می‌گوید: «چیزی که می‌دانم این است که نمی‌دانم»؛ بدین معنا که در باب نسبت شناخت انسانی از ذات، صفات و افعال خداوند، درست‌تر آن است که بگوییم معرفت حقیقی در دل جهل نهفته است (نک: روداوسکی، ۱۳۹۷، ص ۲۶۳).

۸. خدا‌باوری شکاکانه و مسأله شرّ کرونایی

گفتیم خدا‌باوران می‌توانند با استناد به شیوع و ویروس کرونا و پیامدهای آن، مسأله شرّ کرونایی را این‌گونه مطرح کنند که خدا (اگر خدایی باشد) هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شیوع و ویروس کووید ۱۹ در جهان ندارد و بنابراین نباید خدایی وجود داشته باشد؛ زیرا اگر خدایی وجود داشت، می‌بایست جلوی وقوع آن را بگیرد یا اینکه بر لزوم وجود آن در جهان دلایل توجیهی قابل قبولی می‌داشت.

خدا‌باوری شکاکانه، در پاسخ به مسأله شرّ کرونایی بر ناتوانی بشر از درک دلایل توجیهی خداوند در وقوع و ویروس کرونا در جهان تأکید می‌کند. ویروس کرونا، این ذره ناچیز تمام هستی انسان را به چالش کشیده و ناتوانی‌های علمی و عملی‌اش را در مواجهه با این ویروس به رخ او کشیده است. انسانی که در عصر انفجار اطلاعات علمی و فناوری، در مواجهه با این ذره بی‌مقدار این‌گونه به استیصال افتاده، باید به این خودآگاهی برسد که او

موجودی محدود و یکی از مخلوقات الهی است و هرگز روا نیست که دربارهٔ عدم وجود خالق جهان هستی داوری معرفتی کند. این التفات چنان اهمیت دارد که در بسیاری از نصوص دینی هم بدان تأکید شده است؛ برای مثال قرآن کریم با اشاره به ضعف معرفتی انسان می‌فرماید: «وَمَا أُوْتِیْتُمْ مِّنَ الْعِلْمِ إِلَّا قَلِيلًا؛ از دانش و علم جز اندکی به شما داده نشده است» (اسراء/ ۸۵) و در جای دیگری می‌فرماید: «وَمَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ إِنْ يَتَّبِعُونَ إِلَّا الظَّنَّ وَإِنَّ الظَّنَّ لَا یُغْنِی مِنَ الْحَقِّ شَیْئًا ... ذَلِكَ مَبْلَغُهُمْ مِّنَ الْعِلْمِ؛ و آنان را به این کار هیچ آگاهی و معرفت نیست. آنان فقط از گمان پیروی می‌کنند و بی‌تردید گمان [انسان را] برای دریافت حق هیچ سودی نمی‌دهد... این آخرین مرز دانش و معرفت آنان است» (نجم/ ۲۸-۳۰).

اینکه انسان بی‌توجه به نقص‌های معرفتی و محدودیت‌های وجودی‌اش، با کاوشی اندک، استقراهایی ناقص، تحلیل‌های ذهنی بشری، و مطلق‌انگاری اطلاعات شناختی‌اش، حکمی قطعی دربارهٔ نبود دلایل توجیهی قانع‌کننده بر وقوع شرور در عالم ارائه دهد و سپس بر مبنای آن نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده و معرفت‌های ظنی، به این نتیجه قطعی برسد که «خدایی وجود ندارد»، نوعی جهش بی‌مورد و گستاخی معرفت‌شناختی است؛ نتیجه‌گیری گستاخانه‌ای که برتری موجودی مخلوق و متناهی بر خدای خالق و نامتناهی را ادعا می‌کند. بنابراین معقول‌تر آن است که از این گونه نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده اجتناب شود و به فاصله معرفتی خالق و مخلوق بیشتر توجه گردد. این همان ایده معرفتی در الهیات تنزیهی است که به تأسی از آموزه‌های دینی بر این فاصله معرفتی تأکید شده است. متفکران با انصاف هرگز دانسته‌های اندک خود را مبنای تصمیم‌گیری‌های قطعی آن‌هم دربارهٔ خداوند نمی‌کنند.

انسان هم مانند دیگر آفریده‌های الهی، مخلوق خداست و مخلوق هرگز نمی‌تواند از هیچ نظر با خالق هستی برابری کند یا ادعای شناخت کامل مقاصد او را داشته باشد. دانش‌آموزی را در نظر بگیرید که به هنگام تدریس استاد، پیوسته به دلیل مفروضات ناقص

یا نادرست ذهنی‌اش بر استاد تشکیک می‌کند و می‌پندارد که استادش در مقدمه‌چینی‌های درس جدید اشتباه می‌کند. نقص شناختی دانش‌آموز، زمانی بر وی روشن می‌شود که تدریس اتمام یابد و همه تردیدها به پایان رسد. در این صورت، او پی می‌برد که مقدمه‌چینی‌های استاد کاملاً حساب شده و صحیح بوده است و این خود دانش‌آموز بوده است که به دلیل نقص اطلاعاتش نتیجه‌گیری‌های شتاب‌زده داشته است. به همین قیاس انسان نیز در مسائلی مانند مسأله شر نباید تصمیم‌های شتاب‌زده بگیرد؛ بلکه با رعایت همه جوانب امر باید از صدور احکام قطعی درباره خداوند اجتناب ورزد. با توجه به مطالب پیش‌گفته، می‌توان از فایده‌های معرفتی زیر که از پیامدهای اپیدمی کروناست، در جهت تقویت مدعاهای خدا باوری شکاکانه بهره گرفت:

۱. ویژگی‌های خاص این ویروس، مانند ناشناخته‌بودن می‌تواند مدعای خدا باوری شکاکانه را تقویت کند. ویروس‌های کرونا، خانواده‌ای بزرگ از ویروس‌ها هستند که می‌توانند باعث ایجاد بیماری‌های حاد تنفسی مثل سارس شوند. تنها در دو دهه گذشته، کرونا ویروس‌ها به سه بیماری اپیدمیک حاد تنفسی به نام‌های کووید-۱۹، سندرم حاد تنفسی یا بیماری سارس (SARS) و سندرم تنفسی خاورمیانه یا مرس (MERS) منجر شده و امروزه به صورت پاندمیک در آمده است (<https://www.kmtmed.com/Fa/blog/page/8262>).

ویروس کرونا به شکل کره‌ای با قطر حدود ۱۰۰ نانومتر است (یعنی ۱۰ به توان منفی ۷ متر) و بر اساس فرمول حجم، حجم آن عدد پی سوم (حدوداً ۱ ضربدر ۱۰ به توان منفی ۲۱) می‌شود و وزن یک ویروس کرونا در حدود نیم تریلیاردم گرم است؛ یعنی (۵ ضربدر ۱۰ به توان منفی ۱۶ گرم). بر این اساس، بنابر محاسبات برخی دانشمندان، تنها اگر ۱۰ میلیون بیمار مبتلا به کووید-۱۹ وجود داشته باشد، در مجموع در روی کره زمین ۵ گرم ویروس کرونا خواهد بود و این قابل توجه است که تنها ۵ گرم از

این ویروس خطرناک، نظم و یکنواختی کل دنیا و حیات انسان مدرن را به هم ریخته است (https://ir.sputniknews.com/misc/202004136232623)؛ بنابراین انسانی که در برابر یک ویروس ناچیز این گونه ضعیف می‌نماید، باید از بسیاری ادعاهای معرفتی‌اش به‌ویژه درباره خداوند خالق عالم دست بردارد.

۲. مسأله جهل انسان (Problem of Ignorance) یکی از مسائل مورد تأکید در خداباوری شکاکانه است (Matthew A. & others, 2016, p. 7). می‌دانیم که در برهان شر، جهل و ناآگاهی انسان به دلایل توجیهی خدا برای شرور، دلیلی علیه وجود خدا تلقی شده است؛ درحالی‌که اپیدمی کرونا، جهل و نادانی انسان را بیش از پیش نشان داد و حتی دانسته‌ها و دانش‌های موجود بشری را نیز به چالش کشید و به انسان فهماند که نباید مغرور دانش خود باشد؛ زیرا همین انسانی که ادعای دانش پزشکی چندین هزارساله داشت، در برابر یک ویروس ناچیز تسلیم شد.

۳. در فرجام عصری که به عصر اصالت انسان شهرت یافته است، ویروس کرونا حیات انسانی را به تلاطم انداخت و ادعای برتری انسان مدرن را به سخره گرفت تا انسان سرمست به خود آید و به ربوبیت الهی توجه کند و دریابد که اصالت واقعی از آن ربوبیت الهی است و انسان جز بهره‌اندکی از این ربوبیت ندارد. بنابراین مدعای خداباوری شکاکانه در این زمینه نیز تقویت گردید.

۴. با توجه به کارکردهای این ویروس، انسان‌ها می‌توانند قابلیت‌ها و ظرفیت‌های وجودی بیشتری از خود را بشناسند؛ یعنی با توجه بیشتر به نقص وجودی و معرفتی و درک مقام عبودیت خود، می‌توانند به شناخت بهتری از ربوبیت الهی دست یابند و این امر می‌تواند مدعاهای معرفتی خداباوری شکاکانه را تقویت کند.

۵. اپیدمی کرونا انسان مدرن و جامعه جهانی را در معرض تجربه ناب امر الهی قرار داد؛ تجربه‌ای که انسان‌ها با در خطر دیدن جان‌شان در هر لحظه، به سمت خداوند رهنمون

شدند. اپیدمی کرونا و جهش سویه‌های متعدد آن به انسان مدرن آموخته که در وقت اضطرار و «موقعیت‌های مرزی»، این جان و تن آدمیان است که از همه چیز با ارزش‌تر و شریف‌تر است؛ نه امور انتزاعی و مفاهیم اعتباری که انسان‌ها و جوامع انسانی برای خود ساخته و پرداخته‌اند. انسان‌ها با گرفتاری‌شان به این ویروس خطرناک، در لحظه‌های تنهایی‌شان به خود مراجعه کردند و دریافتند که همه امکانات وجودی انسان‌ها برای ما و طفیل هستی ما انسان‌ها هستند، نه اینکه ما خود را فدای امکانات کنیم (نک: ایمان‌پور، ۱۳۹۹، ص ۷۱).

۶. با اوج گرفتن بیماری و مرگ و میرهای ناشی از کرونا، بسیاری از انسان‌ها در جستجوی معنا افتاده‌اند. نظیر بیماری‌های همه‌گیر گذشته، این بیماری همه‌گیر نیز باعث شده است انسان‌ها مرگ را نزدیک‌تر به خود احساس کنند و در باب معنای زندگی بیشتر تأمل کنند. به باور برخی محققان در پی پاندمی کووید ۱۹ بروز آشکار اضطراب وجودی قطعی است و بنیادی‌ترین تعارض وجود انسان، یعنی تعارض بین «بودن و نبودن» فعال خواهد شد و پرسش از معنای زندگی مسأله اولویت‌دار انسان خواهد گردید و به احتمال زیاد روی آوردن به هنر، فلسفه و عرفان افزایش می‌یابد و جنبش‌های معناگرایانه و معنویت‌گرا رو به رشد خواهند بود (فرنام؛ دلجو، ۱۳۹۹، ص ۴۹).

۷. بحران کرونا به مرگ آگاهی انسان سرعت بخشیده است. کرونا بسیاری از امکانات زندگی انسانی مانند اجتماعات، مسافرت‌ها و مشارکت‌های اجتماعی را به صورت موقت از آنها گرفت و نقشی محروم‌کننده ایفا کرد و نسبت به بسیاری غفلت‌های انسان در زندگانی روزمره‌اش نقشی آگاهی‌بخش داشت. از همین رو برخی متفکران از این نقش حیاتی کرونا به «موت اصغر» یاد کرده‌اند؛ زیرا کرونا بسیاری از امکانات

زندگی انسانی را از او ربود و به او نهیب زد که تا موت اکبر نیامده «از امکانات خودتان استفاده کنید» (نوالی، ۱۳۹۹، ص ۱۶۷-۱۶۸).

۹. نتیجه‌گیری

با شیوع ویروس کرونا و موج‌های جدید و جهش‌یافتگی‌های گوناگون آن، انسان مدرن به چالشی جدی کشیده شد و شمار مبتلایان و مرگ و میرهای آن، مصیبت‌ها و گرفتاری‌های ناشی از آن، بار دیگر مسأله شر را، البته این بار در قالب مسأله شر کرونایی در افواه مردم و اذهان متفکران مختلف به‌ویژه فیلسوفان دین مطرح کرد. در مسأله شر کرونایی، مسأله به این شکل مطرح می‌شود که با توجه به گرفتاری‌های اپیدمی ویروس کرونا، به احتمال زیاد هیچ دلیل توجیه‌کننده‌ای بر وقوع و شیوع این بیماری مهلک وجود ندارد؛ بنابراین به‌ظاهر خدای عالم، قادر و خیرخواه مطلق وجود ندارد؛ در غیر این صورت، از این شر دهشتناک جلوگیری می‌کرد.

در پاسخ به این مسأله، پاسخ‌های الهیاتی بسیاری قابل توجه است و در این مقاله تلاش شده است پاسخ خداآوری شکاکانه به این مسأله تقویت گردد. این جریان الهیاتی که رگه‌های نخستین آن در نصوص دینی آمده است، بر نقص معرفتی انسان و نیز به فاصله وجودی میان خالق و مخلوق و لوازم معرفتی آن تأکید می‌ورزد و انسان‌ها را از داوری‌های شتاب‌زده درباره خدا ناباوری و صدور احکام قطعی درباره توجیه‌پذیر نبودن شرور در جهان پرهیز می‌دهد.

در این مقاله، تلاش شد با طرح مسأله شر کرونایی، پاسخ الهیات شکاکانه به این مسأله جدید بازسازی و تقویت شود و با تأکید بر ضعف بشر در مواجهه با شیوع ویروس کرونا و پیامدهای آن، به نقص معرفتی انسان و نیز به فاصله معرفتی و وجودی خالق و مخلوق و لوازم معرفتی آنها توجه داده شود؛ بنابراین روشن شد که گرچه در ظاهر وقوع و شیوع این ویروس شر و شوم می‌نماید، در باطن و در درازمدت خیرهای بسیاری برای انسان دارد.

شیوع ویروس کرونا افزون بر ازدیاد خیرهای عملی مانند کشف واکسن‌های مختلف و روش‌های درمانی مؤثر، به‌راه‌افتادن سیل کمک‌های خیرخواهانه و احسان‌های عمومی در سطح جوامع بشری، انسان را به این خودآگاهی نیز رسانید که دانسته‌های علمی و توان‌های عملی او همواره اندک و ناقص است و انسان بر اساس این دانسته‌های ظنی نباید دست‌کم درباره‌ی خدا و افعال او ادعاهای قطعی بکند. انسان باید بداند که موجودی متناهی است و هرگز او را یارای فهم کامل احکام وجود نامتناهی الهی نیست.

منابع

- ایمان‌پور، منصور (۱۳۹۹)، «تحلیل فلسفی بحران ناشی از کرونا ویروس»، پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، سال ۱۴، ش ۳۱، صص ۵۱-۷۵.
- بین، تیم (۱۴۰۱)، فلسفه دین، ترجمه محمدعلی میرباقری، تهران، لوگوس.
- پورمحمدی، نعیمه (۱۳۹۷)، درباره‌ی شر، ج ۱ و ۲، قم: کتاب‌طه.
- تی. ام. روداو سکی (۱۳۹۷)، «تاریخچه‌ی مختصری از پاسخ‌های شکاکانه به شر»، در: نعیمه پورمحمدی، درباره‌ی شر، ج ۲، قم: کتاب‌طه.
- رو، ویلیام (۱۳۹۹)، «مسأله‌ی شر»، در: دانشنامه فلسفه دین، ویراسته‌ی پل ادواردز و دونالد ام. بورچرت، ترجمه، تألیف و تدوین: انشاءالله رحمتی، تهران: نشر سوفیا.
- سوئبرن، ریچارد (۱۳۸۱)، آیا خدایی هست؟ ترجمه محمد جاودان؛ قم: انتشارات دانشگاه مفید.
- فرنام، علیرضا؛ دلجو، بهاره (۱۳۹۹)، «بودن یا نبودن: پاندومی کووید-۱۹، زمانی برای فعال‌شدن بنیادی‌ترین تعارض‌های دازاین»، پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، سال ۱۴، ش ۳۱، صص ۳۶-۵۰.
- کلارک، کلی جیمز (۱۳۸۸)، بازگشت به عقل، ترجمه عباس یزدانی؛ زنجان: انتشارات دانشگاه زنجان.

- کلی جیمز کلارک (۱۳۹۷)، «هشدار ایوب»، در: پورمحمدی، نعیمه، درباره شر، ج ۲، قم: کتاب طه.
- برگمن، میشل (۱۳۹۷)، «خدا باوری شکا کانه و مسأله شر»، ترجمه سید احمد رضا هاشمی، در: نعیمه پورمحمدی، درباره شر، ج ۲؛ قم: کتاب طه.
- ناصری، ذوالفقار (۱۳۹۹)، رویکردهای رقیب در مسأله شر؛ قم: نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی.
- نوالی، محمود (۱۳۹۹)، «کرونا ویروس به مثابه "موت اصغر"»، پژوهش‌های فلسفی دانشگاه تبریز، سال ۱۴، ش ۳۱، صص ۱۶۳-۱۶۸.
- Alston, William (1991 [1996]), "The Inductive Argument from Evil and the Human Cognitive Condition," In Howard-Snyder.
- Aquinas, Thomas (1989), *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Aquinas, Thomas (1989), *Summa Theologica*, trans., Fathers of the English Dominican Province, Westminster, Md: Christian Classics.
- Bergmann Michael, (2001), "Skeptical Theism and Rowe's New Evidential Argument from Evil," *Nous* 32: 278-296.
- Davies, Brian (2006), *The Reality of God and the Problem of Evil*, London and New York: Continuum.
- Feinberg, John S. (2004), *The Many Faces of Evil Theological Systems and the Problems of Evil*, Wheaton, Illinois: Crossway Books.
- Meister, Chad (2009), *Introducing Philosophy of Religion*, USA and Canada: Routledge.
  - Perrine Timothy, "Skeptical Theism and Morrision's Humean Argument from Evil", *Sophia*, vol. 58, pp. 115-135, 2019.
- Turner, Denys (1999), "The Darkness of God and the Eucharistic Presence", *Modern Theology*, 15: 2, 1999.
- Turner, Denys (1995), *The Darkness of God: Negativity in Christian Mysticism*, Cambridge University Press, 1995.
- Wykstra, Stephen J. (1984). "The Humean Obstacle from Evil." *Internal Journal for the Philosophy of Religion*. 16.2: 73-93.

خدا باوری شکاکانه و مسأله شرّ کرونایی / ذوالفقار ناصری / ۱۸۹

- Wykstra, Stephen J. (1996), "Rowe's Noseeum Argument." In Howard-Snyder.
- Matthew A. Benton, John Hawthorne, and Yoaav Isaacs (2016), "Evil and Evidence," Oxford Studies in Philosophy of Religion, No. 7, p. 1–31.

۱۹۰ / دوفصلنامه علمی پژوهش‌های مابعدالطبیعی / سال سوم / شماره ۶ / پاییز و زمستان ۱۴۰۱